

Mbinu za Utunzi wa Nyimbo Ndefu katika Ngoma ya *Wigashe*

Christopher B. Budebah

na

Leonard H. Bakize

Ikisiri

Wamitila (2003) anasema kuwa utunzi wa nyimbo zote huongozwa na mbinu na kanuni mbalimbali. Sifa ya idadi ya mistari huchukuliwa kama kanuni (Shitemi, 2010). Hata hivyo, katika jamii za Wasukuma, nyimbo ndefu za *Wigashe* zilitwazo *Busoloja* (Makoye, 2010) au *Maliliko* (Gunderson, 1999) zinazoimbwa kwa mfululizo kwa dakika 30 hadi 180 si za kawaida kutokana na urefu wake, zikilinganishwa na nyimbo nyingine zilizozeleka. Tafiti zilizotangulia zinaeleza tu kuwa mbinu zinazotumiwa na manju katika utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe* ni urudiaji usio wa kawaida (Mkongola, 1980) na kuzifanya zitumie muda mrefu yaani dakika 30 hadi 180 (Makoye, 2010). Makala haya yanabainisha mbinu za utunzi wa nyimbo ndefu za ngoma hiyo ya *Wigashe*, ya jamii ya Wasukuma ili kuongeza welewa kwa wanataaluma katika fasihi simulizi.

1.0 Utangulizi

Ngoma ya *Wigashe* ni ya jamii ya Wasukuma. Wasukuma ni jamii ya watu wanaopatikana zaidi katika mkoa wa Mwanza, Shinyanga na sehemu chache za Tabora. Lugha yao ni Kisukuma ambayo ni mojawapo ya lugha za Kibantu. Hata hivyo, kutokana na maingiliano ya kijamii wapo Wasukuma wachache ambao wanapatikana katika mikoa mingine. Wasukuma ni jamii yenye mchanganyiko wa imani ambazo wamezihifadhi na kuziendeleza kwa manufaa ya vizazi vilivyopo na vijavyo. Imani hizo zimeendelea kuhifadhiwa kupitia sanaa, mila na desturi, zikiwamo ngoma mbalimbali. Miongoni mwa ngoma hizo ni *Wigashe*. *Wigashe* ni miongoni mwa ngoma kongwe katika jamii ya Wasukuma. Chimbuko la ngoma hii ni makundi mawili makubwa ya Bagalu na Bagika (Mkongola, 1980; Kija, 1987; Gunderson, 1999; Songoyi, 1998, 2005; na Makoye, 2010).

Ngoma ya *Wigashe* ilianzishwa mwishoni mwa karne ya 19 na waasisi wake ni Ngika Wandela, kiongozi wa kundi la Bagika, na Gumha Misinzo, kiongozi wa kundi la Bagalu (Cory, 1954). Ngoma hii haitumii ngoma kama ala ya muziki, badala yake wachezaji hutumia filimbi na njuga, na hucheza wakiwa wamekaa kwenye viti wakiimba, kutikisa mabega na mikono, kupiga makofi na kunyumbuka. Mtindo wa kucheza wakiwa wamekaa ndiyo uliosababisha ngoma hiyo kuitwa *Wigashe*, yaani ngoma ya kucheza ukiwa umekaa (Makoye, 2010).

Kabla ya kuanzishwa kwa ngoma ya *Wigashe* zilikuwapo ngoma nyingine kama *Bucheyeki* na *Buhiya*. Kuanzishwa kwa ngoma ya *Wigashe* kuliwapatia umaarufu mkubwa waasisi wake kutokana na ngoma hiyo kutumia nyimbo ndefu, wenyewe wanaziita *Fulu*. Kila ngoma iliyoanzishwa iliakisi shughuli maalumu katika jamii kutegemeana na mahitaji. Kadiri jamii ya Wasukuma ilivyokumbana na changamoto mbalimbali za maisha, ndivyo jamii hiyo ilivyohitaji mabadiliko zaidi. Hali hiyo ilisababisha kugawanyika kwa makundi mbalimbali ya wafuasi wa ngoma. Makundi hayo yaliunda taratibu na namna ya kudumisha mila na desturi, kutoa burudani na kusalia miungu.

Ngoma ya *Bakango* (ngoma ya mapacha), *Bafumu* (ngoma ya waganga), *Baswezi* (ngoma ya kutuliza mizimu) na nyinginezo ziliibuka kwa ajili ya kutimiza mahitaji haya ya jamii (Lupande, 1962). Makundi kama ya Bakango, Bafumu na Baswezi hayakujihusisha moja kwa moja na ushabiki wa makundi hayo ya Bagalu na Bagika, bali yalijihusisha zaidi na shughuli ya kutibu, kutabiri, kutambiko na kutakasa. Mambo yaliyosababisha kuenea kwa ngoma hizi na kutokea kwa ngoma ya *Wigashe* ni pamoja na mabadiliko ya maisha ya jamii, uhusiano wa watu na usalama wa maisha kupitia imani zao (Chenya, 1960). Wasukuma walipohitaji mawasiliano na kubadilishana mawazo mara nyingi walitumia nyimbo (Mayoka, 1986). Kupitia ngoma, jamii iliweza kujilinda dhidi ya nguvu za mizimu na mahoka kwa kupunga mapepo (Chenya, 1959). Sababu nyingine ni manju waliojitenga kutoka katika makundi hayo mawili wakitafuta umaarufu sanjari na mfumo wa maisha katika kujitafutia mahitaji ya kujikimu ukichombeza na kufanya kazi kwa bidii.

Mabula (1977) na Malcolm (1993) wanasema Wasukuma hawakuchagua kazi; hata kazi ngumu kwao waliiona rahisi. Kutokana na kufanya kazi ngumu, walipendelea kuimba nyimbo, hasa nyimbo ndefu za *Wigashe*, ili kuwaburudisha na kuwasahaulisha na uchovu. Nyimbo zilichukuliwa kuwa sehemu ya utambulisho wa Msukuma popote alipokuwa. Makoye (2005) anasema kuwa nyimbo ni roho ya utamaduni wa Msukuma. Sababu nyingine ya kupenda nyimbo ni kushamiri kwa ushindani wa *Bagalu* na *Bagika*, na matumizi ya sihiri zilizokuwa na uwezo wa kuwadhuru wapinzani. Makundi hayo yalikuwa na ushabiki mkubwa kama ilivyo kwa Simba na Yanga, timu za mpira wa miguu nchini Tanzania (Makoye, 2010). Boaz (1973) na Mbele (2000) wanamtaja Gindu Nkima, manju mwanamke maarufu pekee aliyejulikana Usukumani katika karne ya 19, na mshindani wake mkuu Ng`wanamalundi Bugomola, kuwa walivuta wafuasi wengi kutokana na umaarufu wa nyimbo zao ndefu, ukichangiwa na sihiri. Gunderson (1999) anamwelezea Gindu Nkima (Gindu

mwanamke) kuwa alikuwa na uwezo wa kuwadhoofisha wapinzani wakati wa mashindano na aliogopwa na manju wengi. Alimiliki pembe ya dawa ambayo alikuwa akiitunza kwenye sehemu zake za siri (ukeni) na aliitumia kama kinga dhidi ya wapinzani wake.

Nyimbo za mabingwa hao zilikuwa na mantiki na ushawishi mkubwa kwa jamii; hivyo, zilipendwa na kuimbwa na watu wa rika zote. Nyimbo hizo zilibeba dhamira mbalimbali kama kusifu watawala, kuwaondolea watu hofu na kuwajaza matumaini mapya. Ravindra (1971) na Makoye (2010) wanasema, Wasukuma wanapenda kuimba na kucheza, shughuli za kulima, kusaga na kutwanga nafaka zikiambatana na uimbaji wa nyimbo. Kwa Wasukuma ngoma na nyimbo ni vitu vinavyoshikamana, wakati kimoja kinafanyika na kingine kinafanyika sawia. Ni nadra sana Wasukuma kufanya shughuli yoyote bila kuimba. Hadi kufikia karne ya 21, idadi ya ngoma zilizokuwa zinachezwa Usukumani zilikuwa zaidi ya 32. Baadhi ya ngoma hizo ni *Bukoboka, Kadete, Zinzi, Busheshanija, Bugobogobo, Bucheyeki, Buzoli, Budimi, Bugoyangi, Bununguli, Buyanjayanja, Puba* na *Bukomyalume*. Nyingine ni *Bukango, Buiya, Kadandi, Bukulanghalanga, Masalikula, Buyege, Buswezi, Bufumu, Bulungu* na *Bugunda* (Itandala, 1983; Makoye, 1996, 2005 na 2010).

Ngoma zote zilitumia nyimbo kuelezea dhana mbalimbali, zikiwamo kufariji wafiwa, kutia ari wapiganaji, kutuliza mizimu, kuomba mvua, kupiga vita maovu na shughuli nyinginezo. Mvuto wa nyimbo ndefu za ngoma ya *Wigashe* ulitegemea sana upana wa mawazo, urefu wa tukio, wakati au historia na aina ya jambo linalohusika. Katika hali ya kawaida, nyimbo ndefu zilichukuliwa kama kigezo muhimu kwa manju wa ngoma hiyo kuonesha umahiri. Moja ya kigezo kikuu cha manju wa ngoma ya *Wigashe* cha kupata umaarufu ni uwezo mkubwa wa kutunga nyimbo ndefu (Songoyi, 1988). Makala haya basi yanalenga kuchunguza mbinu za utunzi wa nyimbo hizo ndefu za ngoma ya *Wigashe*.

2.0 Data na Mwege wa Kinadharia

Data za makala haya zilipatikana katika wilaya ya Kwimba mwaka 2011 mkoani Mwanza kwa kutumia mbinu ya kushuhudia, kusikiliza na kushiriki kuimba nyimbo, kuwahoji manju na wachezaji, kurekodi nyimbo na baadaye kuzichambua. Kiunzi cha makala haya ni Nadharia ya Fomula Simulizi ambayo inatajwa kuasisiwa na Parry (1930) na Lord (1981). Parry na Lord (weshatajwa) wanadai kuwa, katika fomula simulizi mgani hutunga utungo papo kwa papo wakati wa uwasilishaji wa matini na hana muda wa kufikiria na kupanga maneno ya kutumia. Nadharia hii imetumiwa katika makala haya kwa kuwa hata katika utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe* manju anaweza kutumia mbinu hiyo kwa

kuingiza maneno au vipashio katika wimbo papo kwa papo. Nadharia hii inahusu uchambuzi wa kazi za fasihi kwa kuzingatia muktadha (Wamitila na Wafula, 2007).

3.0 Tafiti kuhusu Nyimbo za Wigashe

Nyimbo za *Wigashe* zimetafitiwa na kujadiliwa na wataalamu wengi kama Cory (1937, 1954), Stockley (1940), Chenya (1960), Masuha (1963), Ravindra (1971), Mkongola (1980), Kija (1987), Songoyi (1998), Lupande (1962, 1995), Nketia (1999), Gunderson (1999) na Makoye (1993, 1996, 2005, 2010). Hata hivyo, utungaji wa nyimbo ndefu kiusimulizi na kimaandishi bado ni suala la mjadala. Licha ya kuzungumziwa na wataalamu hao suala la mbinu za utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe* halikujadiliwa kwa kina. Makala haya ni moja ya mijadala hiyo ili kutoa mchango wa kitaaluma katika eneo la fasihi simulizi. Nyimbo ndefu za *Wigashe* ziliimbwa kama sehemu ya burudani kama ilivyo kwa nyimbo nyingine. Pili, nyimbo hizo ndefu zilipoimbwa ziliwaburudisha na kuwaondolea uchovu wasafiri wa safari za masafa marefu waliokuwa wakisafiri kwa miguu na zilichochea ari ya kufanya kazi, hasa kazi ngumu zilizofanyika kwa saa nyingi. Tatu, kuzifahamu, kuzitunga na kuziimba nyimbo ndefu za *Wigashe* kulimwongezea manju heshima na sifa ya umahiri miongoni mwa manju. Wazo hili linaungwa mkono na Stockley (1940) anapoelezea kwamba, manju aliweza kutunga wimbo kusifia ardhi inayotoa mazao mengi ambayo ina rutuba na kutilia mkazo ukulima wenye tija. Wasukuma walitambulisha ardhi kwa sampuli. Mfano, sehemu ya ardhi ngumu, isiyo na rutuba nyingi na isiyootesha nyasi ndefu iliitwa *bambasi*, sehemu ya ardhi yenye udongo mwekundu ni *ikulusi*, sehemu ya ardhi ambayo haijalimwa kwa kipindi kirefu ni *itogolo*, sehemu ya ardhi yenye udongo wa kichanga ni *jiseni/isanga* na sehemu ya ardhi ngumu na yenye rutuba nyingi ni *mbuga*. Uchambuzi wa mbinu katika nyimbo hizo unafanywa katika sehemu inayofuata.

4.0 Mbinu za Utunzi katika Ngoma ya Wigashe

Katika hatua ya kuumba kazi yoyote zinahitajika mbinu na kanuni za kufuatwa. Huu ni uwezo wa kupata njia au namna ya kutekeleza jambo kwa ufanisi zaidi na kanuni ni utaratibu uliopo na unaotumika katika kuifanya kazi fulani. Kanuni hizo zinapotumika na kufanikisha jambo fulani; kwa maneno mengine huitwa mbinu. Ufanisi wa manju katika matumizi ya kanuni husaidiwa na ubunifu wake. Ubunifu huo ulimpa nafasi mtunzi kuchomeka mambo mengine papo kwa papo hasa kwa nyimbo za kusifu, yaani *kugongola*. Kwa kutumia mbinu hiyo, mtunzi aliweza kubadili uelekeo kwa kumsifia mtu yeyote kadri alivyoona inafaa kwa kuzingatia muktadha. Kanuni hii ilitumiwa na manju kwa lengo la kusogeza muda. Mbinu zilizotumika ni hizi zifuatazo:

4.1 Mbinu ya Matumizi ya Wakaa

Wakaa ni ule urefu wa muda unaotumika katika kutamka silabi, neno au katika uimbaji. Kuna wakaa mfupi kuliko kawaida na kuna wakaa mrefu kuliko kawaida. Katika uimbaji wa nyimbo ndefu, zikiwamo za *Wigashe*, wakaa unatazamwa au unapimwa kutokana na mwimbaji anapovuta sauti ya maneno wakati anapoimba wimbo. Urefushaji huo wa sauti husababisha pia kurefuka kwa muda unaotumika katika wimbo unaoimbwa kwa wakati mmoja. Katika kuzisikiliza na hata kuziimba nyimbo ndefu za *Wigashe*, mbinu hii imeonekana kuwa inachangia kurefusha nyimbo. Aghalabu, utamkaji wa irabu, silabi na maneno husababisha kuongezeka kwa muda. Massamba (2009) anasema, wakaa ni jumla ya muda unaotumika katika kutamka sauti au silabi. Kuhusu mbinu hii, irabu, silabi, neno au maneno yanaweza kujitokeza popote katika mtiririko wa wimbo. Kwa mfano wimbo ufuatao wa *Ugusaada idigucha* (Kuugua si kufa) ulioimbwa na Samike:

*Uguuuusaaaada idigucha Shing`weng`we
nose napilile
balibaaaazongilaaa Bagalu
bayukumyaga aba Lutaja
Ng`wana Bundi nu ng`wana Ngong`waaa.*

Kuuguuuu siyo kufa Shing`weng`we
hatimaye nimepona
walikuuuwa wanasikitikaaa Bagalu
wakisikitika akina Lutaja
Ng`wana Bundi na Ng`wana Ngong`wa.

*Aho biii gwa giiki
ogayagu Nkumbalyela
balila no aba-Lutaja
balocha bilugalilaga
nugulya bagaduma
balibakondakonda.*

Waliposiikia ya kwaaamba
Nkumbalyela amefariki
walilia mno akina Lutaja
kutwa nzima wajifungia ndani
hata kula walishindwa
walikuwa wamedhoofika.

*Napilileee
Lusangija mang`ana
napilileee
talabagi banaaaabaaan....*

Nimeponaaa
mchanganya kete
nimeponaaa
furahini wanaaangu...

Chanzo: Uwandani (tafsiri ni yetu)

Kuhusu matumizi ya mbinu hii, manju maarufu wa ngoma ya *Wigashe*, mkazi wa kijiji cha Mwankulwe Matejamva Mbalabandwa alipohojiwa tarehe 12/3/2013 alisema kuwa, 'Manju anatakiwa kuwa mbunifu wakati wa kuimba nyimbo ndefu za *Wigashe*. Kuna wakati anaweza kuvuta sauti yake au kusita huku akijikumbusha kuhusu mtiririko wa wimbo. Mbinu hii husaidia kurefusha muda'. Kwa mujibu wa maelezo yake, manju anaweza kuanza kuzungumzia suala tofauti kabisa na akaliweka kwenye wimbo ingawa lazima liwe na

uhusiano fulani na muktadha. Pia, manju hutumia fursa hiyo kuwaruhusu wachezaji, yaani *bhanyalali* kuingiza utendaji wa kisanaa.

Katika mfano wa hapo juu, irabu zilizondikwa kwa kukozwa zinatamkwa kwa kuvuta sauti na hivyo kuifanya silabi, neno na sentensi iwe ndefu. Aidha, kurefushwa kwa irabu katika utamkaji humwezesha mwimbaji kupata muda wa kupumzika, kutafakari, kumbukumbu na humsaidia kukumbuka mtiririko wa wimbo. Baada ya kusikiliza kwa makini, mbinu hiyo inaonekana kuwa na mchango kwa kiwango fulani katika kuufanya wimbo uwe mrefu. Mbinu nyingine inayoonekana kuwa na mchango mkubwa ni matumizi ya mbwembwe na manjonjo kwa wachezaji. Matumizi ya mbwembwe na manjonjo kwa wachezaji huchangia kurefusha muda wa wimbo kwa vile vitendo hivyo hufanywa wakati wimbo unaendelea kuimbwa au kwenye mistari (beti) fulani ambapo mhusika hujitokeza na kuanza kutamba kwa mbwembwe na manjonjo.

4.2 Mbinu ya Mbwembwe wakati wa Utendaji

Ngoma za asili, ikiwamo *Wigashe*, huambatana na uoneshaji wa mbwembwe za kisani. Mbwembwe hizo, aghalabu huchombezwa na matumizi ya ala za muziki. Kwa upande wa ngoma ya *Wigashe*, ambayo haitumii ngoma kama kifaa, mbwembwe hizo huambatana na kupiga makofi, kupiga vigelegele, njuga na kutikisa mabega. Uchezaji katika ngoma za asili hutawaliwa na mbwembwe na manjonjo vinavyofanywa na wachezaji (Nketia, 1999; Makoye, 1996 na 2010). Manju mashuhuri wa ngoma ya *Wigashe*, mkazi wa kijiji cha Igoma kata ya Ngudu aliyehojiwa tarehe 14/3/2013 anasema, ‘Kuna wakati manju huwaruhusu wachezaji kuonesha mbwembwe na ufundi wao katika uchezaji’. Maelezo hayo yanafanana na yale ya mchezaji mashuhuri wa ngoma hiyo, Shana Gindu mkazi wa kijiji cha Ngudulugulu, kata ya Ngudu, tarafa ya Ngudu. Wachezaji hao hutumia zaidi majina ya majazi, yaani majina ambayo wahusika hupewa yakiwa na maana fulani kuhusiana ama na tabia yao, maisha yao, matakwa yao, mitazamo yao na au makundi yao. Mchezaji kila anapotajwa jina lake hujitokeza mbele au katikati ya kundi na kuanza kujisifia kwa kutaja nasaba yake, ukwasi katika ukoo au familia na utanashati wake. Wakati huo mashabiki humshangilia na kupiga vigelegele. Hata hivyo, sifa anazojipa mchezaji siyo lazima ziwe za kweli. Huweza kuwa ni mpangilio wa maneno tu, ambao siyo lazima ulete mantiki au maana yoyote kisarufi. Lengo la mbinu hii ni kuburudisha hadhira na kusogeza muda.

4.3 Uradidi na Udokezi katika Utunzi

Dhana ya uradidi ni pana sana. Wamitila (2003) anasema, uradidi ni istilahi inayotumika kuelezea sifa za kurudiwarudiwa kwa neno au sehemu ya maneno.

Urudiaji unaweza pia kuonekana katika kiwango cha sauti au wazo. Hii ni sifa inayopatikana katika mnyambuliko wa maneno na hata katika lugha ya kisanaa. Kwa mfano Wamitila (2003: 303) anatoa mfano ufuatao wa uradidi:

*Maisha ninayoishi, aushi,
Yamevunda, kuvunda uvundo,
Yakisheheni na shehena,
Ya mazonge, yazongao mzongo.
Nastakimu, stakimu,
Zilizofurika, furiko furifuri,
Za wahini, wa kuhini....*

Aidha, kuna uradidi (*epanalepsia*) ambayo ni tamathali ya kiusemi, ambapo maneno au neno fulani hurudiwa baada ya mengine yaani kuna maneno mengine katikati ya neno linalorudiwa. Urudiaji unaweza kulifanya jambo linalosemwa kuwa na msisitizo mkubwa. Dhana hii inahusiana na ile ya takriri. Kama ilivyoelezwa katika uradidi, takriri nayo ni dhana pana. Kuna takriri ya irabu, konsonanti, neno, wazo na kadhalika. Kwa kawaida, takriri haitokei tu pasipo sababu bali huwekwa mahali fulani kwa makusudi maalumu. Mara nyingi takriri huonesha msisitizo na kwamba neno likirudiwa mara nyingi, husababisha kuongezeka kwa muda katika utamkaji tofauti na kwamba lingetamkwa mara moja. Hivyo, uradidi ni kurudiwarudiwa kwa neno au sehemu ya neno. Kuhusu mbinu hiyo ya uradidi, Makoye (1996, 2005) anasema, katika kikundi cha ngoma ya *Wigashe*, manju huanza kwa kuimba ubeti kisha wachezaji hufuatisha na kuendelea kufanya hivyo kwa beti zote. Aidha, huimba wimbo mzima na kisha kurudia baadhi ya mistari.

Katika ngoma ya *Wigashe*, uradidi hujitokeza kwa njia mbili. Mosi, manju anaweza kuimba mfululizo mistari kadhaa akiwa anawaongoza wachezaji kisha wachezaji nao hufuatisha mistari hiyo hiyo. Manju hufanya hivyo ili kuwakumbusha wachezaji. Pili, Manju anaweza kurudia mistari (beti) ya wimbo ambapo pana mantiki kuntu, au kuna maneno ya kumfedhehesha (kumshushua) mpinzani wake. Urudiaji wa aina yoyote ile, husababisha kuongezeka kwa muda hatimaye kurefuka kwa wimbo. Uradidi unajitokeza katika wimbo wa *Nadinaleba* wa manju maarufu Hangwa Lubinza¹ kama ifuatavyo:

*Nadinaleba ng'wana-Gapyongo
ng'wizukulu Gabisu*

Sijachoka Mwana Gapyongo
mjukuu wa Gabisu

¹ Wimbo huo uliimbwa na Misinzo Malangwa wakati akihojiwa tarehe 12/03/2012 katika kitongoji cha Igoma, kijiji cha Ngudulugulu, kata ya Ngudu, Wilaya ya Kwimba.

*natali nufuma nuja gumapigano
jilumangalata
unene hama bagunitabuli.*

bado naendelea kupambana
Jilumangalata
manju watanifanya nini.

*Natali nusugila buyoyo nihahiya
nene lyashima ililambo lyane.
abasumba na banyha
bagikalaga na buyegi na bulumbi.*

Bado naimba nyimbo hadi hivi sasa.
mimi ni shimo lenye kina kirefu
wavulana kwa wasichana
hujawa na furaha shukurani.

natali nuhamuka
makangabila nali na mpingi nani.

bado nasikika
makangabila sina wa kunipinga.

*Natali nusugila buyoyo nihahiya
nene lyashima ililambo lyane.
abasumba na banyha
bagikalaga na buyegi na bulumbi.*

Bado naimba nyimbo hadi hivi sasa.
mimi ni shimo lenye kina kirefu
wavulana kwa wasichana
hujawa na furaha shukurani.

Nalagwa chene nu mulungu
na baganga abaganilagulaga nene.
bamanile uguhanga balingi
nahangalile.
Nanamhalea nalung'uda gumabega
hunijonagalagulwa nu nfumu one
Ong'wa Gafula, nadinajijimija
nu Kilimanjaro ng'wana Misinzo
agandagulila makali, Masanzwambizo
Nalemugulula.....

Nimepewa uwezo na mungu
na waganga walioniagua.
wanajua kuimarisha
nimeimarika.
nimeezeeka na ngao begani
niliyopewa na mganga wangu
mwana Gafula, sijapoteza
Kilimanjaro mtoto wa Misinzo
alinitibia dawa kali, Nsanzambizo
siwi mchungu Mgalu.

*Natali nusugila buyoyo ni ha hi yi
nene lyashima ililambo lyane
abasumba na banyha
bagikalaga na buyegi na bulumbi.*

Bado naimba nyimbo hadi hivi sasa.
mimi ni shimo lenye kina kirefu
wavulana kwa wasichana
hujawa na furaha shukurani.

Chanzo: Uwandani (tafsiri ni yetu)

Katika mfano huu, vifungu vya maneno vilivyoandikwa kwa ulalo (italiki) hurudiwarudiwa kila baada ya beti kadhaa kuimbwa.

Katika mbinu hii, kuna dhana ya udokezi, yaani namna au wakati ambapo manju wa ngoma ya *Wigashe* anapotumia maneno au vifungu vya maneno kuelekeza waimbaji wake. Maneno au vifungu vya maneno hivyo huwaongoza waimbaji kuzingatia vifungu fulani fulani katika wimbo kutegemeana na uzito wake.

Wakati manju anatoa utangulizi, waimbaji hujibu kwa kuitikia. Aina hii ya uimbaji, Wamitila (2003) anaita *Kisemezano*. Kwa mujibu wa Wamitila, hii ni mbinu ya majibizano kwa nia ya kutoa ujumbe fulani. Mhusika mmoja anaweza kusema jambo fulani na mwingine kulijibu. Hata katika mbinu ya udokezi manju hutamka maneno ya wimbo na wengine (waimbaji) huyarudia.

4.4 Urefushaji kwa Kufafanua Mambo

Mbinu ya kufafanua mambo inatumika sana katika utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe*. Kwa lugha ya Kisukuma mbinu hii inajulikana kama *Jitulo*. *Jitulo* ni mada ndogo ndogo zenye maana zinayojitosheleza kikaida lakini zinashikamana katika dhana kuu moja. Mathalani, katika kusifia ardhi inayotumika kwa kilimo, dhana kuu inaweza kuwa ni ardhi, lakini sifa za kila aina ya udongo zinaweza kutofautiana kutegemeana na matumizi yake. Kwa mfano aina mbalimbali za udongo miongoni mwa Wasukuma kama vile *mbuga, ibambasi, ikulusi, isanga*, na *ibushi* inaweza kuwa mada ndogo. Kimsingi, mtunzi wa wimbo hufafanua kwa kirefu kisha kuunganisha vipengele hivyo ili kurefusha matini ya wimbo. Hii ni mbinu ambayo humsaidia manju wa ngoma ya *Wigashe* kutunga nyimbo ndefu. Katika mbinu hii manju hupanua wazo kuu kwa kuunganisha na kuyafafanua hayo mawazo madogo madogo. Mawazo hayo madogo hujulikana kuwa ni *Jitulo*, yaani mambo mengi au hoja zenye ushikamani zilizounganishwa kiweledi na ufundi wa hali ya juu ili wimbo usichoshe wala kuchosha waimbaji.

4.5 Mbinu ya Vitanza Ndimi

Huu ni mchezo wa maneno unaopangwa kwa vina, huku mtambaji akijinadi na kufanya hadhira iburudike na wakati huo huo muda ukisogea. Mbinu hii huhusisha pia mchezo wa sauti kama vile matumizi ya tanakali za sauti. Katika kazi za fasihi ya Kiswahili na ya Kisukuma pia ziko aina mbili za tanakali sauti. Mosi, ni ile sauti inayotuletea hisia za mlio wa kitu fulani. Pili, ni sauti inayotukumbusha maneno yanayohusiana na neno fulani maalumu. Tanakali inayotumika zaidi katika urefushaji wa wimbo ni ile inayokumbusha neno au maneno maalumu. Licha ya kwamba vitanza ndimi ni mchezo wa maneno wenye lengo la kuburudisha wasikilizaji, mbinu hii huwasaidia wahusika (wachezaji) kukuza wepesi wa kuzitamka sauti mbalimbali. Wamitila (2003) ametia mfano ufuatao:

*Upo upo hapo hapo ulipo,
Wataita wataita, Wataita wa Taita,
Wali wa Liwali, huliwa na wanawali,
wasio wanawali hawali wali.*

Mbali na kujinadi, wachezaji walipata fursa ya kuonesha ufundi wa kucheza mmoja baada ya mwingine. Tazama mfano wa vitanza ndimi katika wimbo ufuatao:

Wimbo: Kitanza Ulimi

*Nene nali Nzagamba
ya ng'wa Jihamba
nhema Migamba
bidubyu ng'wana buya
ngholo jaja Kiya*

Mimi ni fahali (ng'ombe dume)
la Jihamba
mkata nguzo
rafiki yangu
kondoo wenda mashariki

*Nagageniha ng'wa Mpande
nugasanga mayanda ga ng'wa Mpande
galipandula Mhande
ung'wishamba lya ng'wa Mpande*

Nilitembelea kwa Mpande
nikawakuta vijana wa Mpande
wanalima njugumawe
kwenye shamba la Mpande

*Nane nubabuja
Buli muli ng'wa Mpande
mulipandula Mhande
ung'wi shamba lya ng'wa Mpande?*

Nikawauliza
mko kwa Mpande
mkilima njugu mawe
kwenye shamba la Mpande?

*Amayanda guzunya ehe
duli ng'wa Mpande
dugupandulaga Mhande
ung'wi shamba lya ng'wa Mpande*

Vijana hao wakajibu, ndiyo
tuko kwa Mpande
tunalima njugumawe
kwenye shamba la Mpande

*Nguno, dawilagwa nu Mpande
Jagi ng'upandula Mhande
Ung'wi shamba lyane Mhande*

Kwa vile, tumeambiwa na Mpande
nendeni mkalime njugumawe
kwenye shamba langu (Mpande)

Chanzo: Uwandani² (tafsiri ni yetu)

² Wimbo huo ulitolewa mfano wakati wa mahojiano na manju Matejamva Mbalabandwa wa kijiji cha Kakora, kata ya Ngudu tarehe 21/03/2012.

Dhima ya vitanzandimi katika ngoma ya *Wigashe* ni pamoja na kuburudisha watazamaji, kuwapa fursa wachezaji wapumzike na kuonesha ufundi wa kutamka maneno yaliyobuniwa na mhusika.

4.6 Ubunifu na Dhana ya Uchepukaji wa Mada

Mbinu ya uchepukaji imetumika katika utunzi wa tungo mbalimbali. Katika utunzi wa tungo ndefu zikiwamo tenzi na tendi uchepukaji ni dhana muhimu sana kwa vile huufanya utungo uendelee kutanda na kutandawaa bila kuwachosha wasikilizaji. Katika nyimbo za *Wigashe*, mbinu hii hutokea katika mazingira ambayo manju ataamua kuzungumzia suala jingine lisilohusiana na mada. Tendo hili hutokea papo kwa papo ambapo mgani au manju huwa hana muda wa kutafakari ili kuunda vipashio vya wimbo. Kwa kutumia mbinu hii, manju huamua kubadili mada wakati wowote. Inawezekana alikuwa anataja sifa za mtu fulani ghafula akajitokeza mtu mwingine, pengine ni maarufu zaidi, manju huchepusha wimbo wake na kuanza kumsifia huyo aliyejitokeza.

4.7 Mbinu ya Kuhesabiana Vijiti

Mbinu hii hutumika hasa wakati wa mashindano ya ngoma ya *Wigashe* ambapo manju hukubaliana kuhesabiana nyimbo kwa zamu kwa saa kadhaa (kukeshia). Kwa mujibu wa mbinu hii, kila wimbo wa manju unapomalizika huhesabiwa kijiti kimoja, hivyo manju akiwa na vijiti vichache inamaanisha ameimba nyimbo ndefu kuliko mpinzani wake kwa maana kwamba, nyimbo ndefu hutumia muda mrefu zaidi kuliko nyimbo fupi. Mbinu nyingine tuliyoibaini kutumika kupima urefu wa wimbo ni kwa kulinganisha na umbali anaotumia mhusika wakati anauimba, huku akitembea kwa miguu kutoka sehemu fulani hadi sehemu nyingine. Mathalani, mhusika anaweza kuuimba wimbo kutoka kijiji A hadi kijiji B, lakini wimbo mwingine ukafikia mwisho kabla mhusika hajafika kijiji B au wimbo mwingine ukaimbwa hadi kijiji C.

5.0 Hitimisho

Mjadala huu kuhusu mbinu za utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe* kutoka kabila la Wasukuma umefanyika ili kuendeleza na kukuza ufahamu wa kitaaluma katika uwanja wa fasihi simulizi. Katika utafiti huu, tumebaini kuwa, watafiti wa awali waliofanya utafiti kuhusu mbinu za utunzi wa nyimbo ndefu za *Wigashe*, hawakutaja mbinu ya kufafanua mambo (*Jitulo*), matumizi ya wakaa, upana wa mawanda yanayozungumziwa na matumizi ya mbwembwe, manjonjo katika uchezaji na kuhesabiana vijiti. Watafiti waliotangulia wametaja mbinu za uchepushaji wa mada, uradidi na takriri.

Aidha, katika utafiti huu tumegundua kuwa, kuingizwa kwa nyimbo ndefu za *Wigashe* katika mashindano ya ngoma hiyo siyo kigezo pekee kilichochochea ari ya kutunga nyimbo ndefu katika ngoma ya *Wigashe*, bali manju kutafuta umaarufu katika jamii. Halikadhalika, kipimo cha kuupa sifa wimbo wa *Wigashe* uitwe *Fulu* (wimbo mrefu) hakitumiki kama kipimo pekee cha muda kama alivyosema Makoye (2010) bali pia kuna mbinu ya manju kuhesabiana vijiti (hasa wakati wa mashindano ya ngoma). Mbinu nyingine tuliyoibaini inayotumika kupima urefu wa wimbo ni kwa kulinganisha na umbali anaotumia mhusika wakati anaimba wimbo huku akitembea kwa miguu kutoka sehemu fulani hadi sehemu nyingine. Matalani, mhusika anaweza kuimba wimbo kutoka kijiji A hadi kijiji B, lakini wimbo mwingine ukafikia mwisho kabla mhusika hajafika kijiji B au wimbo mwingine ukaimbwa hadi kijiji C.

Marejeo

- Boaz, B. (1973). *Mwanamalundi Mtu Maarufu Usukumani*. Dar es Salaam: Wizara ya Elimu ya Taifa.
- Chenya, H. (1960). *Liwelelo*. Tabora: T.M.P Printing Dept.
- Chenya, H. (1959). *Hashikome*. Tabora: W.H.Cagne & Sons.
- Cory, H. (1954). *Sukuma Law and Customs*. London: International African Institute.
- Cory, H. (1937). "Some East African Native Songs and Dances." Paper Number 191. University of Dar es Salaam.
- Gunderson, F. (1999). *Musical Labour Association in Sukuma Area; Tanzania History and Practice*. PhD Thesis. London: Connecticut.
- Gunderson, F. na Barz. (2000). *Mashindano: Competitive, Music Performance in East Africa*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Gunderson. (2010). *Sukuma Labour Songs from Western Tanzania: We Never Sleep we Dream Dancing*. Boston. Bill Leiden.
- Itandala, A. (1983). "A History of The Babinza of Usukuma, Tanzania to 1890." Phd Thesis, University of Dar es Salaam.
- Lord, A. (1981). *The Singers of The Tales*. London: Harvard University Press.
- Lupande, M. (1962). *The Sukuma of Tanzania*. London: Arnold Thomson.
- Makoye, H. (2010). *Studies in Sukuma Dance Culture*. Moshi: Shule & Co.Ltd.
- Makoye, H. (2005). *Training and Natural Endowment in Sukuma Dance Culture*, UTAFITI Journal, Vol.6.No.2.
- Makoye, H. (1996). "Tanzania Traditional Dances, Choreography and Communication in Urban Dar es Salaam." M.A Thesis University of Dar es Salaam.
- Massamba, D.P.B. (2009). *Kamusi ya Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.

- Massamba, D.P.B. (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- Masuha, J. (1963). *Masimulizi Juu ya Wasukuma*. Dar es Salaam: E.A.P.H.
- Malcom, W. (1953). *Sukumaland. An African People and Their Country*. London: Oxford University Press.
- Mayoka, J. (1986). *Mgogoro wa Ushairi na Diwani ya Mayoka*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Mbele, J. (2000). *Gindu Nkima: A Sukuma Heroine in Mashindano Competitive Music Performance in East Africa*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota Publishers.
- Mkongola, N. (1980). "Mabadiliko ya Dhamira na Sanaa katika Ngoma ya Wigashe." Dar es Salaam: Haijachapishwa.
- Njogu, K na W. Wafula. (2007). *Nadharia za Kazi za Fasihi*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Nketia, J. (Mh) (1999). *Introduction; Social Culture Development of the Child as a Guide for the Preparation of Primary School African Music Teaching Manuals*. London: Africa Publishers.
- Nketia, K. (1973). *The Traditional Artist in African Societies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Parry, M. na A. Lord. (1954). *Serbocroatian Heroic Songs*. Haward: Cambridge University Press.
- Ravindra, D. (1971). *Studies of Farm Economics in Sukumaland and West Lake Region*. Tanzania: Ministry of Agriculture & Co-operative.
- Shitemi, N. (2010). *Ushairi wa Kiswahili Kabla ya Karne ya Ishirini*. Nairobi: Moi University.
- Songoyi, M. (1988). "The Artist and the State in Tanzania: A Case of Two Singers, Kalikali and Mwinamila." Dar es Salaam: UDSM (M.A Thesis).
- Songoyi, M. (2005). "The Form and Content of the Wigashe Songs of Sukuma." PhD Thesis University of Dar es Salaam (PhD Thesis).
- Stockley, G. M. (1940). *The Geology of the Country Around Mwanza*: Mwanza TUKI. (2004). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: DUP.
- TUKI. (1983). *Makala za Semina za Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili II: Uandishi na Uchapishaji*. Chuo Kikuu Cha Dar es Salaam: TUKI.
- Wamitila, K. W. (2003). *Kichocheo cha Fasihi*. Nairobi: Focus Publications Ltd.
- Wamitila, W. (2003). *Kamusi ya Fasihi, Istilahi na Nadharia*. Nairobi: Focus Publications Ltd.

